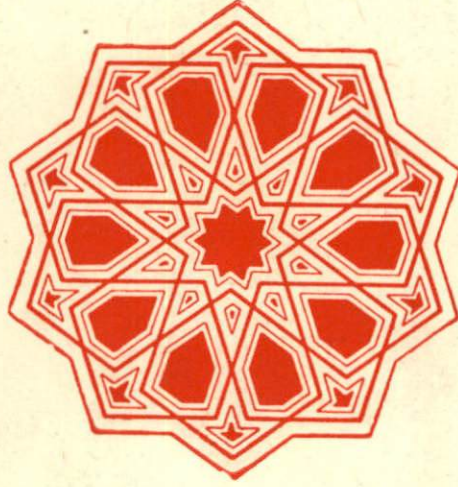

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

Enikri Poloy Bagisi

Yıl: 1958—1959

Cilt : VII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1958 - 1959

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 0

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa No.
Ali Hikmet BERKİ : İslâmda Vakıf	1 - 10
Prof. Tayyib OKİÇ : İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı	11 - 20
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Değerler ve İnanma Problemi Hak- kında Bazı Notlar	21 - 32
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN : Quelques Notes Sur le Problème Des Valeurs et de la croyance	33 - 42
Prof. Dr. Şakir BERKİ : İslâm Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilâtı	43 - 54
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : Din Sosyolojisi Çalışmaları	55 - 61
Doç. Dr. Neş'et ÇAĞATAY : Fatimiler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri	63 - 77
Nafiz DANIŞMAN : İslâmda Mücadele Hedeflerinin De- ğişmesi	79 - 83
Mehmet ÖNDER : Mevlananın El Yazısı Üzerine Bir Araştırma	85 - 87
Dr. Cavit SUNAR : Bergsonda Cansız Madde ve Can- lılar Âlemi	89 - 95
Dr. Bahriye ÜÇOK : Ridde	97 - 113
Neda ARMANER : Okullarda Din Öğretimi Üzerine ..	115 - 118
Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU : İslâm Müelliflerine Göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzal- inin Yeri	119 - 130
Dr. Necati ÖNER : Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı	131 - 177
 <u>Bibliyografya</u>	
Dr. Yaşar KUTLUAY : Soheil M. Afnan, Avicenne	179
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMA- CIOĞLU : Reuben Levy, The Social Structure of Islam	180
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN : Prof. Dr. Y. Abadan - Prof. B. Savcı, Türkiyede Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış	180
Nafiz DANIŞMAN : M. Hamidullah, Le Prophète de L'İslam	181
Dr. M. Esad KILICER : Dr. Muhammed Yûsuf Mûsa, Mu- hâdarât fî Tarîh-il Fıkh'il-İslâm ...	183

DİN SOSYOLOJİSİ ÇALIŞMALARI ¹

(Batıda ve bizde)

Doç. Dr. MEHMET TAPLAMACIOĞLU

Din Sosyolojisi, Sosyolojinin diğer kollarında olduğu gibi iki dizi araştırmaya dayanır. Bunlardan biri din, öteskisi sosyolojidir. Bu çifte bağlılık bu bilimin yapı ve metodlarında açıkça kendini gösterir. Fakat Din Sosyolojisi bu iki komşu bilim dallarından tevarüs ettiği meselelerden başka yeni bazı meseleleri de çözümlemek zorundadır. Yani Din Sosyolojisinin, Din bilimleri ve Sosyoloji dışında, dinsel yaşayış ve onun ifade şekillerine bağlı kendine has bir sahası vardır. Dinsel tecrübe (expérience religieuse) din bilginleriyle işbirliği yapılmak suretile filozoflar, ilâhiyatçılar ve psikologlar tarafından hazırlanmalıdır.

Din Sosyolojisi, Sosyolojinin diğer kolları gibi ancak yarım asırlık geçmişi olan bir bilimdir. Bu kadar genç olduğunu söylemekle, dinsel olayları araştırma konusunda daha önce hiç bir şey yapılmamıştır, demek istemiyoruz. Bununla, Din Sosyolojisinin içinde doğmuş bulunduğu daha eski bilimlerden yakasını kurtarıp sistemli ve bağımsız bir disiplin olarak kuruluşunun pek yeni olduğunu anlatmak istiyoruz. İlahiyât, felsefe, filoloji, hukuk, özel toplum bilimleri, arkeoloji ve etnoloji gibi çeşitli bilim dallarile uğraşan bilginler sürekli çalışmalarile bu bilimin doğmasına, gelişmesine ve kurulmasına yardım etmişlerdir. 19. yüzyıl boyunca bu konuda bir çok olay ve olgular toplanmış ve bunlar ilâhiyât, felsefe, Psikoloji ve Sosyoloji yönlerinden bölümlenmiş ve yorumlanmışlardır. 19. yüzyılda yapılan incelemelerde eksik kalan ve daha sonra muhtelif milletlere mensup tanınmış bilginlerce başarılmış ve tamamlanmış olan şey, toplanmış olan bu sayısız malzemenin düzenlenmesini sağlayan kategorileri meydana getirmek olmuştur. Ancak bütün bunlar yapıldıktan sonradır ki, Din Sosyolojisindeki inceleme konusunun özelliğine dayanarak araştırma metodunu bulmak mümkün olmuştur.

Bu doğrultuda yapılan denemeleri özetlemeden önce, sistematik din sosyolojisi ile ilgili incelemelerde göze çarpan en önemli yönelişleri kısaca göstermek gerekir. Amerikan, İngiliz, felemenk, fransız, alman ve iskandinav bilginlerinin bu konuda gerçekleştirdikleri işbirliğinin, sosyolojinin diğer alanlarında yapılmakta olan işbirliği ve fikir alış verişinden daha az olmadığını söylemek, bu genç bilimin önemini belirtmek bakımından yararlıdır. Şimdi sırasıyla Fransa, Almanya, İngiltere ve Birleşik Amerikadaki çalışmalara bir göz attıktan sonra Türkiye'deki durumu inceleyelim.

I. Fransada din sosyolojisi ²:

Bütün 19. yüzyıl boyunca Fransız din sosyolojisi Auguste Comte ve ondan sonra gelenlerin kurdukları öğretinin etkisi altında kalmıştır.

¹ Bu yazının batı ile ilgili kısmı için diğer kaynaklar yanından en çok konunun tanınmış üstadı olan Joachim Wach'tan faydalanılmıştır. Archives de Sociologie des Religions" "Encyclopaedia of the Social Sciences, Encyclopaedia of Religion and Ethics kaynak olarak kullanılmıştır. Türkiye'ye ilişkin kısım yalnızca türk kaynaklarına dayanılarak yazılmıştır.

² Theoretical Development of Sociology of Religion, Journal of History of Ideas 5.176, 1944.

Bu bilginler tarih felsefesini sosyoloji olarak almışlardı. Din sosyolojisinin Fransada aldığı doğrultu, amaçları dini incelemek olan bilginler tarafından değil, doğrudan doğruya sosyologlarca çizilmişti. Sosyoloji adı verilen tarih felsefesi, hayat ve cemiyetin ilerleme ve gelişmesini yeniden ele almak üzere yapılmış ansiklopedik bir çalışma olarak anlaşılmıştı ki, bilimsel metodları, dinsel düşünce ve kurumları'da içine alan, toplumsal ve tarihi olgulara uygulamak isteğinden ileri gelir. Nihayet buda, toplanmış olan olguları, din sosyolojisini açıklamakta olan, etnoloji kadrosuna sokmak çabasından başka birşey değildi. Böylelikle müsbet prensipler teolojik ve metafizik postulatların yerlerini almış oluyor, ve Müsbet felsefenin hayat ve cemiyete ilişkin kurallar koymak zorunda olduğu anlatılmak isteniyordu. Burada insanlık yalnız dinin konusu değil, aynı zamanda muhtevasıdır. Modern fransız din sosyolojisinde kayıt edilen bu ilk yöneliş Emil Durkheim, Lucien Lévy-Bruhl, Marcel Mauss ve benzeri çağdaş bilginlerin eserlerinde biçim değiştirmiştir. Tarih felsefesi ile sosyolojiyi metot yönünden aynı sayan Aug. Comte doktrininden yakasını kurtaran Durkheim, dinsel grupları içine alan toplumsal zümreler tipolojisi kurmayı denedi. Bununla beraber Durkheim dinin mahiyeti hakkındaki görüşünde¹ Aug. Comte ile aynı fikirdedir. *Din hayatının iptidai Şekilleri* adlı şaheserinde tipolojik bir sosyolojinin kategorilerini ilkel cemiyetlerden alınan malzemeye uygulamıştır. Lévy-Bruhl'e gelince bu bilgin, ilkel cemiyetlerin kollektif zihniyeti üzerinde derin psikolojik araştırmalara önem vermiştir². 10 yıldan fazla bir süre içinde seçkin fransız sosyologlarını bir araya getiren *Année Sociologique* dergisi bu açıdan din sosyolojisi araştırmalarının ana kaynağını teşkil eder.

Fransız din sosyolojisinde ikinci bir temayül, Fustel de Coulange, Comte Goblet d'Alviella ve daha yeni olarak Arnold Van Gennep ve Paul Foucart gibi bilginlerin sentetik eserleriyle kendini gösterir³. Bu yazarların tanınmış olan eserleri din hayatının başlıca kurumlarını, inan, amel ve dinsel törenlerini karşılaştırmakta ve incelemektedir. Bunlar, öncekiler gibi, araştırmalarını yalnızca ilkel cemiyetlere ve onların dinsel kurumlarına bağlamayıp, daha çok Hıristiyan olmayan dinler üzerinde durmuşlardır. Bununla beraber *karşılaştırmalı dinler tarihi okulundan* Max Müller, Tiele, Robertson Smith gibi bilginlerin gayretleriyle sosyoloji ve psikoloji çalışmaları arasında bir yakınlaşma olmuştur. Bu gidiş, teolojik görüşlerden uzak, tarihi ve filolojik eleştirme ve karşılaştırma metoduna dayanan bir din bilimi kurmak amacıyla olan bilginlerce izlenmiştir.

Fransada beliren üçüncü bir temayülün belli başlı nitelikleri şunlardır:

- a) Din Sosyolojisinin alan, amaç ve araştırma metodu hakkında daha açık bir bilgi,
- b) Din birliği (communion) konusunda daha derin bir anlayış,
- c) Dini, ilâhiyat ve felsefe açısından inceleyenlerle sosyolojik yönden araştıranlar arasında bir yakınlaşma⁴.

¹ Bk. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Bu eser Hüseyin Cahit Yalçının kaleme dilimize çevrilmiştir.

² Lucien Lévy-Bruhl, *L'expérience et les symboles chez les primitifs*, Paris, Alcan 1938 - *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris, Alcan, 1938- *La mentalité primitive; le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive*, Paris, Alcan, 1931.

³ A. Van Gennep, *La formation des Légendes*, (Paris Flammarion, 1910 — C. G. D'Alviella, *introduction à l'histoire Générale des Religions*, Bruxelles, Mozbach et Falk, 1887 — Fustel de Coulange, *La cité antique*, Paris, Hachette, 1908 — Paul Foucart, *Les Mystères d'Eleusis*, Paris Picart, 1914.

⁴ R. de La Grasserie, *Des Religions Comparées au point de vue sociologique*, Paris, 1887 — Roger Bastide, *Eléments de la sociologie religieuse*, Paris, 1935-Robert will, *Le culte*, 1925.

Bu konuda en değerli çalışmaları, Raoul de la Grasserie, P. Pinard de La Boulaye, Roger Bastide, Robert Will ve son olarak Gabriel Le Bras¹ ve Maurice Leenhardt'in eserlerinde bulmaktayız. Öte yandan sosyolojik görüş de dahil, en iyi din tarihi ve metodlarının tam bir münakaşasını Pinard de La Boulaye'ye borçluyuz². yazar dinin toplumsal teşkilâtı ve otorite meseleleri ile ilgilenir. De La Grasserie'nin *Sosyolojik yönden Karşılaştırılmalı dinler* adlı eseri sanıldığından çok daha önemlidir. Bunun belirli nitelikleri şöyle özetlenebilir: Bir kere sistematik bir eserdir; İkinci olarak eserde pozitivist mektebin fikirleri nisbeten giderilmiştir; Üçüncü olarak pek çok dinsel olgular toplanmıştır. Dinsel grubun biyolojik organizmaya benzerliği üzerinde fazlaca durmasına ve tanrısal cemiyet (Société divine) anlayışının tenkide yer vermesine rağmen görünen din cemiyeti (Société religieuse externe) nin anlaşılması için çok yararlı kategoriler ortaya koymuştur. Bu kategoriler peygamberler ve azizler tarafından kurulmuş olan ikinci derecedeki cemiyetlerin anlaşılmasını kolaylaştırır. Dünya ve din cemiyeti arasındaki münasebetler de yazarın dikkatini çekmiştir. Roger Bastide'in kısa olan eseri din sosyolojisine çok geniş bir araştırma alanı vermektedir. Fakat eserin en yararlı ve önemli yönü dinsel teşkilat bölümüdür. Robert Will'in eseri tapınma (İbâdet)nin mahiyet ve şekilleri üzerindeki yeni çalışmaların en önemli bir örneğidir. Gabriel Le Bras'ın 1955 yılında yayınlanan ve iki ciltten ibaret olan *Din sosyolojisi etütleri* adındaki eseri Fransada bugün yürürlükte olan dinsel uygulamalara ilişkindir. Maurice Leenhardt'in eseri yenikaledonyalıların dinine dairdir. Bu iki eser müsbet fikir ve yepyeni olgularla doludur.

II. Alman din Sosyolojisi³:

Almanyada 19. yüzyıl içinde muhtelif ceryanlar din sosyolojisinin tarifine ve çeşitli bilim dallarında elde edilen din sosyolojisi ile ilgili malzemenin düzenlenmesine yol açtı. Bu malzemeyi derlemiş olan bilim kolları sırasile şunlardır:

a) Herder, Hegel, Droysen, Steinthal ve Wundt gibi ünlü bilginlerin çeşitli kültür çalışmaları ile ilgili idealizme dayanan felsefi düşünceleri.

b) Ludwig, Richter, Sohn ve Gierke gibi bilginlerin hukuki araştırmaları.

c) 19. yüzyılın başlarında romantik görüşün harekete getirdiği filolojik ve arkeoloji araştırmalar.

d) Marx, Von Stein, Von Treitschke, Roscher, Wagner, Schmoller ve Toennies'in iktisat tarihi ve iktisat doktrinleri.

e) Ratzel, Bastian, Steinmetz, Baschofen, Steinthal, Thurnwald, Vierkanndt ve P. Schmidt'in etnolojik araştırmaları.

Bir yandan bu bilim kollarında sayısı pek çok malzeme toplanırken öte yandan ilâhiyat ve din felsefesinde sistematik ve tarihi çalışmalar da başlamıştı. Kilise tarihi, kilise hukuku ve sistematik ilâhiyat bu gibilerdendir. 19. yüzyılın çeşitli ceryanları, toplanmış olan bu malzemenin tertip ve düzene konulmasına yol açmıştır. Din Sosyolojisi konusunda Max Weber, Ernst Troeltsch, Warner Sombart ve George Simmel

¹ G. le Bras, *Études de Sociologie religieuse*, Paris, Presse Universitaire de France, 1955.

² H. Pinard de La Boulaye, *L'étude comparée des religions*, Paris, 1922-1929.

³ Wach, *Sociology of Religion* (Chicago U.P. 1944) Max-Weber, *Gesammelte Aufsätze Zur Religionssoziologie* (Tübingen, Mohr 1920-21); *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen Mohr. 1921) —Ernst Troeltsch, *The social Teaching of the Christian Churches* (New York, Macmillan Co, 1931— J. Wach, *Einleitung in die Religionssoziologie* —Th. Abel *Systematic Sociology in germany* (N. Y. Columbia Uni. Press, 1929.

en önemliler arasındadır. Max Weber, *Din Sosyolojisi Dergisi* (Gesammelte Aufsätze Zur Religions soziologie) adlı eserinde tipoloji ve tarih; İktisat ve Cemiyet (Wirtschaft und Geselbchaft) adlı eserinde ise sistematik bakımdan iktisat, cemiyet ve din arasındaki münasebetleri incelemiştir. Araştırmalarını yalnızca Hıristiyan âlemine hasreden E. Troeltech, Hıristiyan kilisesinin toplumsal doktrini (Soziallehren der Christlichen Kirchen) adlı eserinde Hıristiyan cemaatının toplumsal ve ahlaki anlayışını incelemiştir. Ekonomik ve dinsel fikirlerin paralel gelişmelerine dair bir etüdü Warner Sombart'a borçluyuz¹. Simmel'in SOZİOLOGİE adlı eseri, formel bir sosyoloji kurmak yolunda atılan ilk adımdır. Din Sosyolojisi konusunda Simmel, Durkheim'in izinde gider. Birinci Dünya savaşından sonra yeni bir sosyologlar nesli türedi. Bu nesilde Dunkmann, Von Wiese, Vierkandt ve Spann gibi Sosyologlar yanında R. Guardini, G. Gundlach, J. B. Kraus gibi din bilginleri ve bunlar arasında da Max Scheler gibi değerli simalar yer almaktadır. Bunlar ağabeylerinin eserlerine devam ettiler. İskandinavyalı ve hollandalı bilginlerde bu çalışmalara katıldılar. Seçkin eserleriyle iki dünya savaşı arasında *Dinlerin Karşılaştırmalı Etüdüne* çok yararlı hizmetleri dokunan Van Der Leeuw ve H. Kraemer bunlar arasındadır. Dilthey'in felsefi ve tarihi eseri bilgi teorisi ve sistematik yönden bir önem taşır.

Nasyonal sosyalizmin iktidara gelmesiyle ideolojik öncülerin hazırladıkları üçüncü Reich'in resmi ırk öğretisi din ve cemiyeti inceleyen bütün disiplinlerde kendini duyurmaya başladı. (Bk. Archiv für Religionswissenschaft, son ciltleri). Bu son devrede komumuzla ilgili hiç bir çalışma yapılmamıştır. Harpten sonra fransızcaya da çevrilmiş olan Güstave Mensching'in değerli bir din sosyolojisi yayınlanmıştır.

III. İngiliz Din Sosyolojisi²:

İngilterede Sumner Maine, Maitland, Vinogradoff ve Barker'ın hukuki ve tarihi incelemeleri, Tylor, Lubbock, Lang ve Frazer'in *etnolojik* ve Marett, Wallace Radcliffe-Brown'un psikolojik araştırmalarıyla karışmıştır. Felsefede ampirist ve natüralist ekolu temsil eden Stuart Mill ve Spencer kadar Green ve Bosanquet' gibi idealist ekol mensupları da cemiyetin daha ziyade bünye ve gelişmesi ile ortaya çıkan meselelere bağlı kalmışlardır. Burada Darwin, Spencer, Baghegot ve Westermarck'daki evrim fikri ile Buckle'in pozivitizm metodolojisinin derin bir tesiri olmuştur. İngilterede, din sosyolojisi Almanya ve Fransadaki kadar açıklıkla başarılmış ve belirtilmiş değildir. Bununla beraber Hobhouse, Ginsberg ve Mac Iver gibi sosyologların, Mac İlvain, Figgis gibi tarihçilerin ve Webb, Tawney gibi iktisatçıların teolojiyi cemiyete uygulamak isteyen bilginlerle işbirliği yapmaları sayesinde ingilizlerin de din sosyolojisine büyük yardımları dokunmuştur. Anglikan kilisesi ilâhiyatçıları, non-Konformisler³, Carlyle, Ruskin ve Maurice Kingsley gibi filozof ve yazarlar ve hele hıristiyan sosyalistler din ile cemiyet arasındaki münasebetlerle normatif bakımdan ilgilenmişlerdir. Bu muhtelif cereyanlar çoğuzaman genç nesillerde birleşmiş ve kesişmiştir. Temple, Mac Murray, Rickett, Denmant bu gençler arasındadır⁴. Max Weber'in ingilteredeki tesiri hiç bir vakit Fransa ve Birleşik Amerikadaki kadar derin olmamıştır. Burada

¹ Der modern Kapitalismus, Monih, Hambold, 1928.

² İngiliz sistemi için Mac Iver in Encyclopaedia of the social sciences'de yazdığı sociology maddesi.

³ Non-Conformist, ingilterede resmi anglikan kilisesine uymayan protestanlara denir.

⁴ J. Mac Murray, Creative Society, New York, Associated Presse, 936 — Structure of religious experience (New Haven Uni. Presse, 1936— M. R. Rickett, Faith and society, London, 1932 —V. A. Denmant, God. Man, Society, Londres, Morhouse, 1935.

yazarın yalnız iktisat nazariyelerine değer verilmiştir. Öte yandan Avrupa kıtasında yapılan arkeolojik, filolojik ve tarihi araştırmalarla sıkıca bağlı olarak Oxford ve Cambridge 'de Max Müller'in yorulmak bilmeyen bir gayretle canlandırdığı Dinler Tarihi Etütlerine devam edilmiştir.

IV. Birleşik Amerikada Din Sosyolojisi¹:

Birleşik Amerika'da Graham, Summer, Keller ve Ross gibi ilk sosyologların ansiklopedik temayülleri ve Peabody, Ellwood, Mathews ve Case gibi yazarların teolojiyi toplumsal yönden inceleyen sistematik ve tarihi eserleri din sosyolojisine karşı duyulan ilgiyi arttırmış ve isteklendirmiştir. Toplumsal İncil hareketi², din bilginlerinin dikkatını normatif yönden ele alınan toplumsal meseleler üzerine çekmiştir. Dini gruplaşma (Denominationalism) hareketinin³ ortaya attığı meseleler dinsel davranış istatistikleri (Ogburn) ile şehir ve köy sosyolojisi araştırmalarına karşı duyulan ilgi şeklinde kendini göstermiştir. Katolik bilginler, felsefi düşüncelerle olumlu ve eleştirici araştırmalara girişmek suretile bu meselelere karşı ilgilerini açığa vurmuşlardır. Birleşik Amerikada umulmadık bir rağbet gören Kültür antropolojisi⁴ veya kültür etnolojisi ilkel kavimlerin dinsel kurumları, âdet ve Fikirleri hakkında değerli bilgiler vermiş ve bu veriler i düzene koymak için de geniş ölçüde kategoriler sağlamıştır. Brington, Boas Kroeber, Wissler, Radin, Malinowski, Lowie ve Linton'un çalışmaları bu gibilerindedir. Baldwin, Mac Dougall, Park, Mead Faris ve Ellwood'un toplumsal psikoloji üzerindeki çalışmaları, psikoloji ile sosyoloji arasında bir köprü kurulmasına yardım etmiştir. Dewey, Mead, Boodin, Hocking, Brightman gibi filozoflar ve Baldwin, Cooly, Faris, Mac Iver, Howard, Becker, Talcott Parsons gibi sosyologların çözüm ve öğretileri toplumsal-dinsel (socio-religieux) teşkilâta karşı bir anlayış gösterilmesine yol açmıştır. Bu sırada Thomas, Znaniacki, Gaddis, Holt, Kingchelo, Warner ve benzerleri müsbet olayların sosyolojik bir tahliline girişmişlerdir. Max Weberin tesiri W. F. Albright'in sentetik eserlerinde kendini göstermiştir. Bu yazarın konu ile ilgili eseri, TAŞ DEVRİNDEN TEK TANRICILIĞA (From Stone Age to Monotheism)dir. Max Weber, Ernst Troeltsch ve Dilthey'in etkisi altında kalmış olan Joachim Wach gibi Sorokin'de son zamanda din sosyolojisini sistemli bir şekilde ve geniş bir görüş açısından ele almıştır.

V. Türkiyede Din Sosyolojisi Çalışmaları :

Türkiyede sistematik ve tarihi anlamda bir din sosyolojisinden bahsetmek bilimsel gerçeklere aykırı düşer. Ancak bu genç bilimin kürsüsü de çok genç olduğundan gelecekte verimli çalışmaların yapılacağından şüphe edilemez. Öte yandan memlekette yerleşmiş diğer disiplinler, konu ile ilgili malzemeyi öteden beri vermekte ve yararlanmıza sunmaktadır. Mesele bu açıdan ele alınırsa bu uğurda epeyce çalışıldığı anlaşılır. Türkiyede din sosyolojisinin beslendiği ve ileride besleneceği kaynaklar şöyle sıralanabilir :

¹ E. E. EUBANK, The fields and problems of sociology of religion (Bu yazı, The fields and methods of sociology, New York, R. Long and R. R. Smith, adlı eserde çıkmıştır).

² Dünya çapında bir İncil yazma hareketi olup mezhebi gruplaşma (Denomination) dan farklıdır (Bk. C. H. Hopkins, The rise of the social Gospel in american protestantism, New Haven, yale University)

³ Amerika'da bir türlü mezhebi gruplanmadır.

⁴ Kültür antropolojisi geniş anlamı ile sosyoloji, dar anlamı ile insanın toplumsal hayatı demektir.

a) Din Sosyolojisine ilişkin eserler arasında başta Ziya Gökalp'ın İstanbul Darülfünununda anlattığı Din Sosyolojisi notları vardır¹. Yazarın eski türk dinlerini inceleyen Türk Medeniyeti Tarihi özlü bir eserdir. Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in *Dini Sosyolojisi*, Türkiyede yazılan ilk din sosyolojisidir. Bunlardan başka her sosyoloji yazarının kitap sonlarında din sosyolojisine bir yer ayırdığı görülür. İsmail H. Baltacıoğlunun Sosyolojisi bunun güzel bir örneğidir. Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın Drukheim'den dilimize çevirdiği din hayatının iptidai şekilleri adlı eser büyük bir boşluğu doldurmuştur. Hele birinci kısmın başlangıcı, sosyolojik yönden dinin tarifi ve bilgi sosyolojisinin memleketimizdeki ilk belirtisidir. Prof. Mehmet Karasan'ın ders notları ve İlahiyat Fakültesi dergisinde yayınlanan Din sosyolojisinin öncüleri adlı yazısı konu ile ilgilidir.

b) Yakın ilgisi dolayısıyla dinler tarihi, önemli sayılan malzemesile Din Sosyolojisine büyük yardımlar sağlanmıştır. Ahmet Mithat Efendinin tarihi Edyanı², Mehmet Şemseddin (Günaltay)'ın Tarihi Edyanı³, Ömer Hilmi Budanın Dinler Tarihi⁴, Ömer Rıza Doğrulun dinler tarihi⁵ ve Dr. Annemarie Schimmel'in Dinler tarihine giriş⁶ adlı eserler bu gibilerdendir.

c) Tarihçilerin din bakımından önemli sayılan eserleri de din sosyolojisi için büyük bir kaynaktır. Zeki Magamızın Corci Zeydandan dilimize çevirdiği Medeniyeti İslâmiye Tarihi⁷, Ömer Rıza Doğrulun Şibliden çevirdiği İslâm tarihi, Cevdet Paşanın Pirizâde Mehmet Sahip Efendi ile birlikte tercüme ettiği İbn Haldun Mukaddemesi, Yine Cevdet Paşa'nın Kısası Enbiyası, Esat efendinin Tarihi Dini İslâmı⁸ Hüseyin Câhit beyin türkçeye çevirdiği Gaetano'nun İslâm Tarihi bu arada sayılabilir. Son olarak yayınlanan Neş'et Çağatay'ın İslâmdan önce arap tarihi ve cahileye çağı adlı eserde konu ile ilgili bahisler vardır.

d) İlahiyatçı ve hukukçuların konu ile ilgili dogmatik ve normatif eserleri de ışık verici mahiyettedir. Bunların başında Kur'an tercümeleri gelir. İsmail Hakkı İzmirli'nin Meali Kur'an adlı iki ciltlik eseri, Ömer Rıza Doğrulun iki ciltlik Tanrı Buyruğu, Hasan Basri Çantayın 1952 yılında İstanbul'da yayınladığı üç ciltlik Kuranı Hâkîm ve Meali Kerim adlı kuran tercümesi, yine Osman Nebi oğlunun ve İsmayil Hakkı Baltacıoğlunun kur'an tercümeleri vardır. Ayrıca Hamdi Yazırın 8 ciltlik tefsiri (Elmalı

¹ Ziya Gökalp'ın bu takrirlerine ait taş basması elde edilememiştir.

² Ahmet Mithat Efendinin 1329 tarihinde yayınladığı bu eser dinler tarihinin faide ve ehemmiyetinden, metodundan bahsettikten sonra iptidai dinlerden sonra Çin, Japon dinlerinden ve en son olarak Budizmden bahseder.

³ Şemseddin Günaltayın kitabı 1331 tarihinde yayınlanmıştır. Mukaddimesinde tarihi Edyan, Felsefi Edyan, dinin mahiyeti, dinlerin tasnifi, Beşeriyette din fikri, beşeriyet için dinin luzumu, Teizm, ateizm, monoteizm, animizm, natürizm, fetişizm, totemizm, ve bunların tenkidi; Afrika, Çin, Japon dinleri. Amerika ve Okyanus dinleri anlatılmaktadır. Kitabın ikinci cildi çıkmamıştır.

⁴ Ömer Hilmi Budanın kitabı 1935 tarihinde İstanbulda yayınlanmıştır. Tek bir cilttir. Hint dinlerinden başlanmış, Budizm Brahmanizm ve Taoizm hakkında bilgi verilmiştir. Bu eserde bilhassa Budizm üzerinde durulmuş ve dip notlarında pek çok kaynak verilmiştir.

⁵ Ömer Rıza Doğrulun dinler tarihi İstanbulda 1947 tarihinde yayınlanmıştır. İptidai dinlerden başlayarak bütün dinlerden bahseder. Birinci kitapdan 8 inci kitaba kadar diğer dinlerden ve 8. kitapta İslâmiyet ve Hz. Muhammet (İslâmiyet, İslâmiyetin doğuşu, Hicret, Müslümanlığın arabistanda yayılması, İslam dini, manası, islam ahlâkı) gibi önemli meseleleri inceler.

⁶ Prof. Dr. Annemarie Schimmel'in Dinler tarihine giriş adlı eseri 1955 yılında yayınlanmıştır. İlkel dinlerden başlayarak Hint Çin, Japon dinleri, müsevilik ve Hristiyanlık, dini ve ilâhi şahsiyetlerin adları ve dinler tarihinde kullanılan kelimelerin bir-sözlüğü ile biter.

⁷ Corci Zeydan, Türkçeye çeviren: Zeki Magamız, Medeniyeti İslamiye tarihi, 5 cilt, İstanbul, 1328-36..

⁸ Mahmut Esat Tarihi Dini İslâm, İstanbul 1327.

Tefsiri), Vehpi Konevînin 15 ciltlik tefsiri (Tıbyan Tefsiri) gibi genel eserler yanında bazı âyetlerin yorumunu yapan özel tefsirler de vardır. Doğmatik bilgilerle ilgili olarak Hadis kitapları da vardır. Kâmil Miras ve Ahmet Naim (Babanzâde)in 12 ciltlik Tecridi Sahihleri en tanınmışlardandır. Diyanet işlerince yayınlanan *Riyazüssalihin* tamamlanmış değildir. Fıkıh ve ilmihal olarak Nasuhi Bilmen'in *Hukuku İslamiye ve Istılahatı Fıkhiye Kamusu* ve İslâm İlmihali, Zihni Efendinin 5 ciltlik *Nimetü'l-İslâmı*, Hayadar Efendinin 4 ciltlik *Mecelle Şerhi*, Mevkufat tercümesi ve Hamdi Aksekinin *İslâm Dini* bu gibilerdendir. İsmail Hakkı İzmirlinin yeni *İlmü Kelâmı*, Nasuhi Bilmenin *kelâmı* ve son olarak Kemal Edip kürçü oğlunun yayınladığı çeşitli broşürlerle Zerrin Akgün, Abdülkadir Karahanın çalışmalarından bahsedilebilir.

e) Din felsefecilerinin eserleri de konuya ışık veren çalışmalar arasındadır. Müderris Mustafa Şekip Tunç'un *Din felsefesi* adlı taş basması, Ord. Prof. H. Z. Ülken'in *İslâm Düşüncesine Girişi* bu çeşit eserlerdendir. Felsefe sözlüğü olmakla beraber Mustafa Namık Çankının *Felsefe* lugatını da bunlar arasına katmak yerinde olur.

f) Din psikolojisi eserleri arasında Prof. Dr. Bedi Ziya Egemen'in *Küçük hacmına rağmen önemli sayılan Din Psikolojisi* ile yine Nurettin Topçuoğlunun *Din psikolojisini söylemekle yetineceğiz*.

Bütün bu sayılan malzemeye toptan bir göz atacak olursak konu ile en yakın ilgiyi H. Z. Ülkenin yayınladığı *Dini Sosyoloji* ve bunu bütünleyen *İslâm Düşüncesine giriş* adlı eserde buluruz. Burada din konuları ele alınmış, dinin unsurları sayılmış ve tarifleri yapılmıştır. İslâm dininin Antropomorfizmden uzak, beşeri ve tek tanrıcı nitelikleri büyük bir açıklıkla bu eserlerde belirtilmiştir. Yazarın *Dini sosyolojisinde Evrensel Dinler kadar İlkel Dinler* de bahis konusu olmuştur.

Şekip Tunçun *din felsefesi*, sübjektif yönden dini ele almıştır. Dinler tarihi arasında Ahmet Mithat Efendinin *Tarihi Edyamı* ile Şemseddin Günaltayın *Tarihi Edyamı*, din sosyolojisi bakımından oldukça önemli eserlerdendir. Ömer Hilmi Buddanın eseri bilhassa kaynak verme bakımından önemlidir.